

MUSTAFA ÇOKAYOĞLU'NUN KALEMİNDEN ENVER PAŞA VE PAŞA'NIN ŞHADETİ*

Tülay KÖSEOĞLU**

ÖZ

Türk Dünyası'nın önemli simâlarından biri olan Enver Paşa, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda yenilen devletler arasında yer alması sonucu ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. 1917-1924 yılları arasında Türkistan'ı bağımsızlığa kavuşturmak amacıyla yapılan Basmacılık Hareketi'ne 1921 yılında katıldı ve bu mücadeleye yeni umutlar kazandırdı. Enver Paşa'nın Türkistan'daki tüm Türkler arasında milli şuuru bilinçlendirerek tek bayrak altında toplamak amacıyla giriştiği faaliyetler Bolşevikleri çok rahatsız etti.

Yaşamının son yıllarını Kafkasya'da ve Türkistan'da mücadele içerisinde geçiren Enver Paşa, Basmacılık Hareketi'nin lideri oldu ve Ruslarla mücadele etti. Ancak Türkistan'daki bu bağımsızlık mücadelesi başarıya ulaşamadı. Askeri bakımdan mağlup olan Enver Paşa'nın 1922 yılında Bolşevikler tarafından şehit edilmesi tüm Türkistan'ı yasa boğdu. Paşa'nın ölüm anı çeşitli spekülasyonları da beraberinde getirdi. Bu makalede Türklüğün, Türk Birliği'nin, bağımsız Türkistan ideallerinin öncülüğünü yapan ve bunu tüm dünyaya duyurmaya çalışan siyasi aktör ve fikir adamı Mustafa Çokayoğlu (1890-1941) tarafından çıkarılan *Yaş Türkistan*¹ dergisinde kaleme alınan makaleler(in)den yola çıkılarak, Enver Paşa (1881-1922) ile ilgili izlenimler aktarılacaktır.² Çokay, Türkistanlılar açısından Enver Paşa'nın önemini, Bolşevikler ile olan ilişkisini, Türkistan ve Avrupa basınında Enver Paşa algısını,

* Araştırmanın bu kısmında Enver Paşa'nın Türkistan millî mücadele hareketindeki rolünden bahsedilecektir. Amaç, bu millî mücadelenin tarihini yazmak değildir; o, başlı başına bir tarihtir. Burada hedeflenen, Agabekov'un hatıratında değindiği bir noktadan hareketle, gerçeği yansıtmaya çalışmaktır.

** Dr., tulaykoseoglu@hotmail.com

¹ Merkezi Berlin'de (sonraları Fransa merkez oldu.)1929-1939 yıllarında çıkarılan dergi. Arap harfli Türkistan Türkçesi (Türkistan Orta Dili) ile çıkarılan *Yaş Türkistan* dergisi 10 cilt, 117 sayıdan oluşan dev bir külliyyattır. *Yaş Türkistan* dergisinde Türkistan coğrafyasında Stalin tarafından uygulanan toplumsal, kültürel, siyasal ve iktisadi dönüşüm projelerinin başlaması ve şekillendirilmesi süreci her yönüyle yansıtılmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Tülay Köseoğlu, *Sovyetler'in Türkistan'ı Dönüştürme Siyasetine Muhalefet: Yaş Türkistan Dergisi (1929-1939)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2014.

² Bu makalede “İsimsiz” olarak gösterilen makalelerin Mustafa Çokayoğlu'na ait olduğunu söylemek mümkündür. Sebebi; *Yaş Türkistan* dergisinde, dergi yazarlarından olan Tahir Çağatay (1902-1984)'ın Enver Paşa ile ilgili olarak 1931 yılında *Yeni Türkistan* ve *Yaş Türkistan* dergilerinde birer makalesi olduğu belirtiliyor. ([*Yaş Türkistan*] “Alman Matbuatında: Basmacılık Hareketi Enver Paşa'nın Şhadeti”, *Yaş Türkistan*, II/22, Eylül 1931, s. 47.) Mustafa Çokayoğlu'nun, Enver Paşa ile ilgili 1932 tarihli makalesinde kendi imzası bulunuyor. “İsimsiz” olarak yazılan makaleler ise Çokayoğlu'nun imzasını taşıyan makalenin devamı niteliğindedir.

ölümüne ilişkin ortaya çıkan spekülasyonları ve Türkistan'daki başarısızlığının sebeplerini, Enver Paşa ile beraber olan Türkistanlıların söylediklerinden ve bizzat kendisinin şahit olduğu olaylardan yola çıkarak değerlendirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Çokayoğlu, Enver Paşa, Türkistan, Türkistan Milli Mücadelesi, Yaş Türkistan

ENVER PASHA AND HIS DEATH FROM MUSTAFA ÇOKAYOĞLU'S PEN

ABSTRACT

Enver Pasha, one of the most important figures of the Turkish World, had to leave the country when the Ottoman Empire became one of the defeated states in the World War I. In 1921, he joined the Basmachi Movement, which was held in 1917-1924 in order to restore independency of Turkestan, and brought new hopes to the struggle. The Bolsheviks were very uncomfortable with Enver Pasha's activities carried out with the intention of raising the national awareness among all Turks in Turkestan and gather them under a single flag.

Enver Pasha, who spent the last years of his life with the struggle in the Caucasus and in Turkestan, became the leader of the Basmachi Movement and fought the Russians. However, this struggle for independence in Turkestan did not become successful. Enver Pasha, who was defeated militarily, was killed by the Bolsheviks in 1922, and all Turkestan was grieved by his death. The moment of Pasha's death entailed various speculations. This article explains Mustafa Çokay's impressions of Enver Pasha (1881-1922) based on the articles penned under various titles in the mag *Yaş Türkistan* by Mustafa Çokayoğlu (1890-1941), a political actor and an intellectual who was the leader of the Turks, the Turkish Unity, and the independent Turkestan ideal(s) and worked to announce this to the whole world. Çokay evaluated the importance of Enver Pasha for the Turkestani, his relationship with the Bolsheviks, the Enver Pasha perception in the Turkestani and European press, the speculations about his death, and the reasons for his failure in Turkestan, based on what the Turkestani who were with Enver Pasha told and what he personally witnessed.

Keywords: Mustafa Çokayoğlu, Enver Pasha, Turkestan, Turkestani National Struggle, Yach Turkestan

Türk Dünyası'nda önemli sîmâlardan biri olan Enver Paşa (1881-1922)'nin son dönem faaliyetleri, tarihçileri iki farklı kutba ayırmış; kimi tarihçiler tarafından Osmanlı Devleti'ni I. Dünya Savaşı'na sokarak parçalanmasına yol açan "vatan haini", kimi tarihçiler tarafından da "kahraman bir asker" olarak görülmüştür. Tüm bunların yanında, I. Dünya Savaşı'ndan sonra yurdunu terk etmek zorunda kalan Paşa'nın, mü-

cadelesini yurt dışında devam ettirdiğini söylemek mümkündür.³

Türkistanlılarda, Enver Paşa'nın 1921 sonbaharında aniden Buhara'da ortaya çıkması, Bolşevikler'e karşı mücadelede başarılı olunacağı ümidini arttırmıştı. Türkistanlı millî mücadelecileri kendi liderliği altında birleştirmek için son derece önemli olan askerî deneyim ve şahsi cazibe gibi sıfatlar Enver Paşa'da fazlasıyla mevcuttu. Türkistanlı siyasi aktörlerden biri olan Mustafa Çokay (1890-1941)⁴'a göre, Enver Paşa'nın Türkistan'a, ülkenin büyük kısmının henüz Sovyet işgali altına girmediği ve Sovyet idaresinin hüküm sürdüğü kısımlarında halkın isyanda olduğu 1918/1919'lu yıllarda gelmiş olsaydı, Türkistan'ın akıbetinin farklı olması mümkündü.⁵ Ancak o yıllarda Türkistanlıları mağlup eden şey Rus Bolşevikleri'nin silahlı gücünden ziyade Türkistanlıların müteşekkil bir tavırda bulunamamaları ve Türkistan millî mücadelesinin yekvücut bir biçimde devam ettirilememiş olmasından kaynaklanmıştır.

Türkistan'daki yarım asırlık Rus hâkimiyeti, Kazak, Kırgız, Özbek ve Türkmen unsurların her birini kabile hayatı yaşamaya mecbur bırakmıştı. Bu unsurları birbirine karşı kıskırtarak siyaset yapmaya çalışan Rus çar hükümeti tam anlamıyla “böl, parçala ve yönet siyaseti” yürütmüştü. Bunun sonucunda 1917 Bolşevik Devrimi gerçekleşmiş ve Türkistanlıları birleştiren bir merkez ve lider eksikliği gün yüzüne çıkmıştı. Her bir unsurun kendi arasında nüfuzlu lideri olmuş olsa da genel Türkistan ölçüsünde siyaset dünyasında belli bir lider mevcut değildi.

Henüz 1916 ayaklanmasının yaşandığı günlerde Türkistan'da birçok kişi Enver Paşa'dan yardım bekler durumda idi. Türkistan'da, Osmanlı'daki Sultan'ın adını tam olarak bilen kişi az olsa da, Enver Paşa'nın ismini nerdeyse tüm Türkistanlılar biliyorlardı, hatta Balkan Savaşı'ndan sonra Türkistan köylerinde birçok kişi çocuklarının ismini “Enver” vermeye başlamıştı.⁶ Rus hükümeti bu “Enver inancı”ndan haberdar olduğunda hemen ona karşı mücadeleye başlamıştır. Türkistan'daki bütün aydınları “Enver ajanı” olarak nitelendiren Rus Hükümeti, nasıl ki Bolşevikler, Türkistanlı milliyetçileri “Kemalci” olarak suçluyorsa, Rus Çar Hükümeti de o dönemki Ceditçileri “Enver ajanı” olarak suçlamışlardır.⁷

³ Enver Paşa, “*Ben Moskova'ya giderek Kuzey ve Güney Kafkasya ile Türkistanlıların müstakil olması şartıyla, hatta icabında Sovyet Hükümeti ile bir sulh veya ittifak yapmak üzere anlaşmalara çalışacağım. Mamefih bütün bunlar bir fikirdir. Moskova'da vaziyete göre ayrıca onlarla temasa geleceğim*” şeklinde düşüncelerini belirtmiştir. Bu konuda bkz. Arı İnan, *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, İmge Kitabevi, Ankara, 1997, s. 73.

⁴ Yeni takvime göre 7 Ocak 1891, eski takvime göre 25 Aralık 1890. Mustafa Çokayoğlu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Darhan Hıdıraliyev, *Mustafa Çokay Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri*, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara, 2001. Ayrıca bkz. Abdulvahap Kara, *Türkistan Ateşi: Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi*, Da Yayıncılık, İstanbul, 2002.

⁵ Mustafa Çokayoğlu, “Merhum Enver Paşa Hakkında Hatıra Parçaları (4- 1922/ VIII - 1932)”, *Yaş Türkistan*, III/33, Ağustos 1932, s. 5-6.

⁶ *A.g.m.*, s. 8.

⁷ 1916 yılında General Krupatkin Taşkent'te, kendinin eski şahsi tanıdıklarından biri olan Abdullah Niyazoğlu'nu, başında “uzaktan Enver feshini hatırlatan” kızıl renkli Tatar takkesi olduğu sebebi ile odasından kovmuştu. Bu konuda bkz. *a.g.m.*, s. 8.

Enver Paşa, Moskova'ya geldiğini kardeşi Kamil Paşa'ya 20 Ağustos 1920'de yazdığı mektupla bildirmiştir.⁸ Burada, Georgiy Çiçerin (1872-1936), Grigori Zinoviye (1883-1936) ve Karl Berngardovich Radek (1885-1939) gibi Bolşevik liderler ile görüşmüştür.⁹ Sovyet liderler, Enver Paşa'nın I. Dünya Savaşı esnasında Harbiye Nazırlığı görevinde iken hem Panislamizm hem Pantürkizm politikaları yürüttüğünü, hem de Paşa'nın İslam dünyası üzerindeki saygınlığını da çok iyi biliyorlardı. Bu durumda, İngilizlere karşı müşterek bir İslam birliği kurulabileceğini düşünmüşlerdi. Enver Paşa ve arkadaşları, Moskova hükümeti ile anlaşma yapmak isterlerken, onların Karadeniz, Boğazlar, Anadolu, Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz'deki gizli emellerini ilk anlarda anlayamamışlardı.

Bolşevik liderlerin Doğu'daki amaçlarını gerçekleştirmek için Enver Paşa önemli bir araç görülmüştür. Bolşevikler, Doğu politikalarında başarılı olabilmeleri için İslam dünyasında saygınlığı olan Enver Paşa'dan istifade etmişlerdi. 1 Eylül 1920 tarihinde Bolşevikler'in girişimiyle Bakü'de Doğu Halkları Kurultayı toplanmıştır.¹⁰ Kurultay'a Türkiye'den ve dünyanın değişik ülkelerinden delegeler katılmış, Bakü'de halk tarafından büyük bir coşku ile karşılanan Enver Paşa'ya Azerbaycan Sovyet hükümeti mesafeli durmayı tercih etmiştir.¹¹

Kurultay'a katılan Enver Paşa, Türkistan'daki Bolşevik siyasetinin gerçekleştirmesini bilmediğini Kurultay'daki Türkistan vekili Taşpolat Bek Narobet Bek'in konuşmalarından oldukça etkilendiğinde anlamış ve 1921 sonbaharında Buhara'ya geçmiştir. Buhara Halk Cumhuriyeti Hükümeti'nin o dönem başında bulunan Osman Hocaoğlu (1878-1968), Paşa'nın nüfuzundan, onun Moskova ile olan ilişkisinden, Buhara'daki Bolşevik hükümlerini sonlandırmak ve Moskova tarafından Buhara Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı hakkındaki anlaşmaya uyması konusunda istifade etmeye karar vermiştir. Buhara ile Moskova arasında aracı olmaya razı olan Paşa'nın Moskova hükümetine başvurusu şu sözlerle gerçekleşmiştir:

Müstakil Buhara aracısı biz, dost Sovyet Rusya'sının inkılabı rehberliği altında İslam Asya'sını Britanya emperyalizminden kurtarma vazifemizi bitirmeliyiz. Moskova Halk Komiserler Şurası'ndan, Buhara hududundan buraya aynıyla istila edilen bir ülkedeki düşman ordusu gibi hareket etmekte olan kızıl askerleri geri çağırıp almalarını rica ediyorum. Kızıl askerin Buhara'da bulunması, açlığa maruz bırakılan Müslüman ahalinin son lokma ekmeğini de çekip alınına ve ahalide Sovyet Rusya'sına karşı günden güne hoşnutsuzluk doğmasına sebep olmaktadır. Ülkenin erzak ihtiyacını ve kıymet baha mallarını hacz edip dışarıya taşınması tezlikle durdurmak lazım. Doğu Buhara'da isyan hareketi yükselmektedir. Bu isyanın Cumhuriyetin başka kısımlarına da yayılması mümkün. Hükümet başındaki Buharalı komiserler, çekistler ve Rus askerleri

⁸ Enver Paşa Moskova'ya gelişini kardeşi Kamil Paşa'ya "İki gözüm Kamil! Nihayet dün öğleden sonra Moskova'ya vardım. Yol da pek rahattı. Burada da pek mükellef bir yer verdiler" şeklinde yazmıştır. İnan, *a.g.e.*, s. 77.

⁹ Grigoriy Sergeyeviç Agabekov, *Enver Paşa Nasıl Öldürüldü?*, (Hazırlayanlar: Hasan Babacan ve Servet Avşar), Bengi Kitap Yayın, İstanbul, 2011, s. 43-45.

¹⁰ Türkkaya Ataöv, "1 - 7 Eylül 1920 Doğu Halkları Birinci Kongresi'nde (Bakü) Enver Paşa'nın Konuşma Metni ve Bununla İlgili Kongre Kararı", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, C. 29, Ankara 1974, S. 1, s. 43-51.

¹¹ Yavuz Aslan, *Birinci Doğu Halkları Kurultayı (1-7 Eylül 1920 Bakü)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s. 248-250.

tarafından terör edilmekte ve serbest, müstakil hareket etme imkânından mahrumdurlar. Moskova'ya karşı isyan hareketi İnkılapçı Genç Buharalılar arasında geçmektedir. Sovyet Hükümetini o nedenle en önemli olan Doğu Cephesi'nde tehlike var olduğu ile ihtar rica ederim. Buhara halkına kendi hayatını kendi kurmak için birçok imkân verilmesi lazım. Buhara halkının teklifi üzerine ben, Sovyet hükümeti ile Buhara Cumhuriyeti arasında vuku olacak müzakerede Buhara halkını temsil etmeyi kendi tarafıma alıyorum. Bu müracaatımıza tezlikle cevap verilmesini, müzakere için vekiller temin edilmesini ve mülakat için yer ve zaman bildirmenizi rica ederim. Ben kendi tarafımdan Aralık ayı sonu (1921) ve Buhara şehrini teklif ediyorum.¹²

Sovyet Hükümeti'nin bu başvuruya cevabı: "Britanya emperyalizmi ajanı" şeklinde olmuştur. Bolşevikler, Enver Paşa'ya karşı on binlerce asker toplayarak gizli teşkilat oluşturdular. Hatta Sovyet Hükümeti önceki Buhara Emiri (Seyd Mir Âlim Han) ile Paşa aleyhinde müzakerelere başladı. Emir, sözde Enver'e dost ve onunla müttefik görünerek onun aleyhinde çalışacaktı. Çünkü Buhara Emiri Seyd Mir Âlim Han için Paşa, "tehlikeli devrimci Genç Türk"tü.¹³

Türkistanlı milliyetçiler Buhara Emiri'ne karşı mücadelelerinde başarılı olmuşlardır zira yeni kurulan Buhara Cumhuriyeti, millî hâkimiyet ve bağımsızlığı kendi eline almak için ülkeyi istila etmekte olan Rus Bolşeviklere karşı mücadele içinde idiler. Bu sıralarda Enver Paşa Bakü'de toplanan Doğu Milletleri Kurultayı'ndan sonra Buhara'ya geçmiştir. Türkistan'ın her tarafında canlanan millî hareketin neticesinde Ruslar'a karşı silahlı isyandan ilham alarak 10 Aralık 1921'de Duşanbe'de milliyetçilerin girişimi ile Buhara Cumhurbaşkanı Osman Hocaoglu tarafından silahlı bir isyan başlatılmıştır ki Doğu Buhara'daki Enver Paşa ve arkadaşları bu millî hareketin içinde olmuşlardır. Bu bağımsızlık mücadelesi günden güne büyümüş, Fergana ve Semerkant mücahitleri yeniden canlandırılmış, Eski Harezmi Cumhuriyeti'nde ve Türkmenistan'da silahlı millî mücadele başlamıştır. Dünya kamuoyunda önemli yankı uyandıran bu bağımsızlık mücadelesine komşu devletler de yabancı kalmamıştır. Örneğin Hindistan Müslümanları tıbbî yardım yapmak amacıyla bir heyet göndermişler ve bu heyet Kâbil'de Türkistan Heyeti'nin yetkilileriyle görüşmüştür.¹⁴ Türkistan'ın hazinesi olarak kabul edilen Buhara Cumhuriyeti'nin her tarafından Ruslara karşı silahlı mücadeleler artarken Türkistan'ın her bölgesinden gelen vekiller Paşa'nın etrafında toplanmıştır. Müteşekkil ve şuurlu bir biçimde başlayan bu millî mücadele, Türkistan'ın kurtuluş mücadelesi yolunda atılan en kuvvetli adımlardan biri olmuştur.

Meselenin ciddiyetini gören Moskova, askerlerini Türkistanlı mücahitlerin üzerine gönderdi. Enver Paşa, 10 Haziran 1920'de Doğu Buhara'nın önemli merkezlerinden biri olan Baysun şehrinde taarruza başlayarak Rus garnizonunu kuşattı. Bunun üzerine Moskova sert önlemler aldı. Birkaç tabur askerini mücahitlere karşı sevk etti

¹² Rusçadan aynen tercüme. Bkz. Çokayoğlu Mustafa, *a.g.m.*, s. 10.

¹³ Eski Buhara Emiri Seyd Mir Âlim Han'ın Enver Paşa'ya karşı yürüttüğü gizli olaylarını Türkistan Sovyet basını, İbrahim Lakaylı ele geçirildikten sonra yazmıştır. Bkz. Mustafa Çokayoğlu, *a.g.m.*, s. 12. Aynı konuda bkz. M. "İbrahim Bik Lakaylı", *Yaş Türkistan*, II/20, Temmuz 1931, s. 27.

¹⁴ Bu sıralarda söz konusu heyetin vekili Osman Hocaoglu Bek Kâbil'de bulunuyordu. Bkz. Tahir Çağatay "Enver Paşa'nın Şehadeti (Çekist Agabekof'un Hatıratı Münasebetiyle)", *Yeni Türkistan*, V/32, Şubat 1931, s. 4-5.

ve sonunda Pul Hakyan'dan Purçu'ya çekilmek mecburiyetinde kaldı.

Mustafa Çokay, burada şunu hatırlatmaktadır: “Eski Buhara Emiri taraftarlarından İbrahim Lakaylı ve yanındakiler bu zor şartlarda Paşa'ya yardım edecekleri yerde, Rusların müttefiki imiş gibi mücahitlerin at ve nakliyatını yağma ettirmek suretiyle Ruslar'a yardım ettiler. Rusların taarruza başlaması ile birlikte İbrahim Lakay ve yanındakiler de perişan bir biçimde bozguna uğrattıldılar. Enver ise kendi askerleri ile birlikte hasarsız Hisar'a çekildi.”¹⁵

Duşanbe'yi işgal eden Rus ordusu, Emircilerle işi olmadığını, “militarist” gençler ile Enver Paşa'yı takip ettiklerini belirterek, İbrahim Lakay'ı kandırması ve onlardan at, deve ve erzak almıştır. Geri dönmekten başka çaresi kalmayan Enver Paşa, 1922 yılının Temmuz sonlarında Belcivan'a dönmüştür. Enver Paşa, maiyetiyle birlikte Belcivan'a çekildiği sırada Afganistan Dışişleri Bakanı Mahmut Veli Han, Temmuz sonlarında Paşa'yı Afganistan'a davet etmişse de Paşa teklifi reddetmiştir.¹⁶ Paşa, Türkistan'dan çıkmamaya karar vermiş ve bu sırada yanında Devletment Bek, Aşur Bek, İşan Sultan, Karşı ve Şehrisebz askerlerinin lideri Danyal Bek yer almıştır.

Enver Paşa, 1922 yılı Ağustos başında Kurban Bayramı'nı geçirmek üzere Belcivan'ın 7-8 km. doğusundaki Havalin'e giderken yol üzerindeki Devletment Bek'in karargâhı olan Çegen köyüne uğramıştır. 4 Ağustos 1922 Cuma günü sabah bayram namazından sonra Devletment Bek ve askerler ile bayramlaşmıştır.¹⁷ Ardından, muhafız birliği ile birlikte harekete hazırlandılar. Paşa, 60 Türkmen süvarisinden oluşan muhafız birliği ile karargâhtan çıktı. Sabah saatlerinde Bolşevik ileri karakolundan silah sesleri duyulmaya başlamıştı. Gelmekte olan bir Bolşevik taburu ile karşı karşıya kalan Enver Paşa, Bolşevik kuvvetlerin içine dalmıştır. Karşılıklı çatışmanın sonunda kalbinden vurularak şehit edilmiştir. Paşa'nın imdadına gelen Devletment'in de saldırısı neticesiz kalmış ve o da aynı yerde can vermiştir.¹⁸ Bir gün sonra mevcut askerler ve etraftaki köylerden gelen halkın oluşturduğu 6-7 bin kişilik bir cemaatle, namazları kılındıktan sonra defnedilmişlerdir.¹⁹

¹⁵ Tahir Çağatay, “Enver Paşa'nın Şehadeti (Burungı Çekist Agabekov Hatıratı Münasebetiyle) *Yeni Türkistan*ın 32 nci sanından”, *Yaş Türkistan*, II/16, Mart 1931, s. 31.

¹⁶ Tahir Çağatay, “Enver Paşa'nın Şehadeti (Burungı Çekist Agabekov Hatıratı Münasebetiyle) *Yeni Türkistan*ın 32 nci sanından”, *Yaş Türkistan*, II/16, Mart 1931, s. 32. Bu konu hakkında bkz. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, C. I, İstanbul, 1981, s. 460.

¹⁷ Tahir Çağatay, “Enver Paşa'nın Şehadeti (Burungı Çekist Agabekov Hatıratı Münasebetiyle) *Yeni Türkistan*ın 32 nci sanından”, *Yaş Türkistan*, II/16, Mart 1931, s. 34.

¹⁸ Ali Bademci, *1917-1934 Türkistan Millî İstiklal Hareketi Korbazılar ve Enver Paşa (2)*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008, s. 238. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İsimsiz, “Enver Paşa (Ölümü'nün 17 Yıl Tulu Münasebetiyle)”, *Yaş Türkistan*, IX/104-105, İyul-Avgust 1938, s. 2-5. Ayrıca bkz. İsimsiz, “Merhum Enver Paşa'nın Şehadet Yıldönümü”, *Yaş Türkistan*, X/116-117, Temmuz-Ağustos 1939, s. 56.

¹⁹ Enver Paşa'nın naaşı 1996 yılında İstanbul'a getirilerek Abide-i Hürriyet Meydanı'na, Hürriyet Meydanı'nın hemen yanına defnedilmiştir. Enver Paşa'nın son günlerinin, özellikle de şehit olduğu anın ayrıntılarının kayıtları Murat Bardakçı'nın kitabında yer almaktadır. Bu kayıtlar Paşa'nın Basmacı Hareketi'ne katılmasından sonra muhaberat müdürlüğünü yapan, Paşa'nın şehit düştüğü anda yanında bulunan ve daha sonra Türkiye'ye yerleşen Nafiz Türker tarafından tutulmuştur. Nafiz Türker aynı zamanda, 5 Ağustos 1922'de Enver Paşa ile

Enver Paşa, Türkistan mücadelesine yeni bir anlam kazandırmıştır. Hatta Zeki Velidî Togan, eğer Buhara Emiri ve gericiler engel olmasaydı, Enver Paşa'nın Duşanbe'deki kuvvetlerle Semerkant'a gelebileceğini öne sürmüş ve bunu, Enver Paşa'ya karşı olan Rus kuvvetlerinin önemli kumandanlarının söylediğini belirtmiştir.²⁰

Yaş Türkistan yazarlarından Tahir Çağatay, Enver Paşa'nın öldüğü günü şu şekilde aktarmaktadır:

Paşa nedense bugün fazla düşünceli ve kaygılı bir vaziyette idi!... Saat 8'e yakın Rus elinde 300 kadar atlı askerinin Çegen'in batısındaki Obtar Köyü yakınındaki tepeye doğru yaklaşmakta olduğu haberi verildiği zaman Paşa, askerinin toplanıp hazırlanmasını beklemeden, yanındaki daimi 25-30 askeriyile düşman üzerine yürüdü. Bu sırada, Ruslar da üç kola ayrılarak ilerlemekte idiler. Paşa ani bir taarruz ile karşısına çıkan Rus atlılarının bir kısmını bozguna uğrattı ve silahlarını aldı. Cesareti ile Rusları şaşkırtan Paşa'nın yanında ancak 5 kişi kalmıştı, diğerleri şehit düşmüştü. Bu kanlı sahne spontan olmuştu ki Ruslar şaşkırmışlar ve kim ile savaşmakta olduklarını sezmemişlerdi. Paşa'nın yanındaki 5 kişiden birisi Rus zabiti Reyof idi. Paşa hiç imdat falan beklemeden öne giderken arkadan askerler hemen yetişmişti. Fakat Rusların yan tarafında ok [silah] atarlardan birisinin hain bir kurşunu kurban bayramında büyük kurbanı yüreğinden vurmuştu! Yardıma gelen Devletmend Bik'in taarruzu neticesiz kaldı, çünkü o da pek sevdiği Paşa'dan ayrı fazla yaşayamamıştı! Kumandasız kalan askerleri biraz takip ederek geri dönen Ruslar, karşılarında mücadele edenler içinde Paşa'nın olduğunu bilmiyorlardı!²¹

Enver Paşa'nın ölüm haberi Türkistan'a yayıldığında, bu habere inanmayanlar çoktu, çünkü bu Paşa'nın 14. şehit haberi idi. Enver Paşa ve Devletment'in naaşlarının Ruslar tarafından kaçırıldığı zannedildiği halde, Enver'in muhafız birliğinden olan Faruk Bek, Danyal Bek, Osman Efendi, Mirza Pirnefes ve Destankul, Çegen Köyü'ne giderek naaşları aramaya başladılar. Enver Paşa ve Devletment Bek'in naaşları vuruldukları yerde duruyordu.²² Enver Paşa'nın yerini Danyal Bek, Devletment Bek'in yerini de Abdulkadir Bekoğlu alarak millî mücadelelerine devam etmiştir.

Türkistan'da büyük bir coşku ile karşılanan Enver Paşa, Türkistan'ın şartlarını iyi bilmediğinden telafisi olmayan bir hata yapmıştı. Rus askerlerinin yardımı ile devam ettirdiği saltanatının müstebit karakteri yüzünden ülkesinde son derece rahatsızlığa sebep olan Buhara'nın sabık emiri Mir Âlim Han'ın baş veziri olmuştu. Semerkant ve Buhara Basmacıları nefret ettikleri Buhara Emiri Baş Veziri'nin önderliğini tanımayı kabul etmemişlerdi. Diğer yandan ise Emir, Jön Türkler'in eski liderine karşı her zaman şüphe ile yaklaşmıştı. Dolayısıyla Enver Paşa'nın faaliyetlerinin kaderi çok önceden belli olmuştu.²³

Devletment Bek'i Çegen Tepesi'nde mezara indirip defnedenlerden biridir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Bardakçı, *Enver*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 371-375.

²⁰ Togan, *a.g.e.*, s. 460.

²¹ Tahir Çağatay, Enver Paşa'nın Şehadeti (Burunğı Çekist Agabekov Hatıratı Münasebetiyle) *Yeni Türkistan*'in 32 nci sanından), *Yaş Türkistan*, II/16, Mart 1931, s. 34.

²² Bademci, *a.g.e.*, s. 241-242.

²³ Enver Paşa'nın şehadetinin ardından Buhara önceki Cumhurbaşkanı Osman Hocoğlu (1878-1968) "İntikam Al İntikam" adlı bir şiir yazmıştır. Bkz. Abdullah Recep Baysun Türkistanlı, *Türkistan Milli Hareketleri*, İstanbul, 1943.

G. S. Agabekov tarafından yazılan *Enver Paşa Nasıl Öldürüldü*²⁴ adlı kitapta, Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesi esnasında şehit düşen Enver Paşa'nın ölümü konusunda yazdıklarının "temelsiz ve saçma" olduğunu öne süren Çağatay, Enver Paşa ile beraber olan Türkistanlıların söylediklerini efkâr-ı umumiye aktarmanın millî bir görev olduğunu belirtmektedir.²⁵

Agabekov, Paşa'nın son savaşında şehit olduğunu yazmaktadır ve yanında taşıdığı Kur'an'dan bahsetmektedir.²⁶ Çağatay bu durumu: "Eğer Ruslar ilk karşılaştıkları kuvvetin içinde Paşa'nın olduğunu ve şehit düştüğünü bilmiş olsalar idi, o büyük şehidin na'sını orada bırakırlar mıydı? Sadece Kur'anını almakla yetinirler miydi? Bu Kur'an bahsi de büsbütün uydurma bir şeydir. Bugün Paşa'nın bazı şeyleri Türkistan mücahitlerinin elinde bir kısmı da (yani şehit edildiği zaman üstündeki ceketi)²⁷ Türkiye'ye gelen mücahitler tarafından ailesine verilmiştir" şeklinde izah ederek, Enver Paşa'nın hiçbir şeyinin Rusların eline geçmediğinin altını çizmektedir.²⁸

Agabekov'a göre, Enver Paşa takip ediliyordu. Yine O, bir satıcı kılığında Doğu Buhara'ya, Türkistanlı mücahitler arasına varmak için Buhara'dan bazı mallar alarak satıcı kılığında Karşışehir'e²⁹ doğru yola çıktığını, giderken demiryolu bozulduğundan iki eşek ile boş ve تنها sahrada ilerlediğinden ve bazı yerlerde çayhanelere rastladığından bahsetmektedir.³⁰ Çağatay ise söz konusu yerlerde çayhanelerin varlığından bahsetmenin "gülünç bir iddia" olduğunu belirterek, bu yerlerde, önce eski Emir hareketi, ondan sonra da Ruslar ile olan millî mücadelede, Agabekov'un da belirttiği gibi bir "harabedeye dönüştürülen Doğu Buhara"da her tarafın tenhalaştığını, hayatın tamamen durduğunu, o muntıkada gezmenin âdeta insana dehşet verecek derecede olduğunu, hatta eski köylerden eser kalmadığını sadece bazı merkezlerde derme çatma bir şekilde kurulan hükümet dairelerine rastlanabileceğini öne sürmektedir.³¹

²⁴ Grigoriy Sergeyeviç Agabekov, *Enver Paşa Nasıl Öldürüldü?*, Haz. Hasan Babacan, Servet Aşar, Bengi Kitap Yayın, İstanbul, 2011. Bolşeviklerin gizli teşkilatları G.P.U.'nun iç yüzünü ortaya çıkarmak için hatıratını neşr etti. İlk olarak Rusça neşr edilen bu hatırat birçok dile tercüme edildi. Türkiye'de gazete sayfalarında bölümler halinde yazıldı. (İstanbul'da *Son Posta* ve *Bildiriş* gazetelerinde)

²⁵ Tahir Çağatay, "Enver Paşa'nın Şehadeti (Burungı Çekist Agabekov Hatıratı Münasebetiyle) *Yeni Türkistan*'in 32 nci sanından)", *Yaş Türkistan*, II/16, Mart 1931, s. 28.

²⁶ Paşa'nın yanında bir Kur'an duruyordu. İhtimal Enver Paşa hücum ederken elinde Kur'an vardı. Kur'an Taşkent'teki G.P.U.'ya gönderildi. Bkz. Agabekov, *A.g.e.*, s. 76-80.

²⁷ Türkiye'ye kanlı gömleklerini getiren Bartınlı Muhiddin'dir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Bademci, a.g.e., s. 243.

²⁸ Tahir Çağatay, "Enver Paşa'nın Şehadeti (Burungı Çekist Agabekov Hatıratı Münasebetiyle)", *Yeni Türkistan*'in 32 nci sanından)", *Yaş Türkistan*, II/16, Mart 1931, s. 35.

²⁹ Karşışehir'e, Buhara Emiri Seyd Mir Âlim Han tarafından 1919 yılında öldürülen Mahmud Hoca Behbûdi (1875-1919) adına "Behbûdi" adı verildi. Bkz. Tahir Çağatay, "Burungı Çekist Agabekov Hatıralarından [II] Türkistan'da Satuçı Sıfatıyla Basmacılar İçinde ...", *Yaş Türkistan*, I/13, Aralık 1930, s. 33.

³⁰ "Buhara'dan bazı malları satmak için aldıktan sonra Karşışehir'e doğru yola çıktık. 5 gün yol yürüdük. Boş sahralarda çayhanelere ve ara sıra cepheden dönüp gelen askerlere rastladık. Bir zamanların gül gibi Buhara memleketi harabedeye dönüşmüştü. Halkın bir kısmı Basmacılar'a katılmıştı bir kısmı da Afganistan'a kaçıp gitmişti." Agabekov, *a.g.e.*, s. 96.

³¹ Tahir Çağatay, "Enver Paşa'nın Şehadeti (Burungı Çekist Agabekov Hatıratı Münasebetiyle)

Tahir Çağatay satırlarının devamında, Agabekov'un satıcı kılığında "Resulov" ismi ile gezerken, yanında Kızıl Ordu ile irtibat kuracak olan Osipov'un kendi adıyla gezmesinin de "çok garip" olduğunu söylemektedir.³² O bölgede yabancı birilerinin dolaşmasının imkânsız olduğunu belirterek, Agabekov'un her ne kadar Özbekçe'yi bilse de o yerlerin şivesine hâkim olmadığını ve eskiden beri bu yerlerde ticaret yapanların da bu işten vazgeçtiklerini öne sürmektedir.³³

Agabekov kitabında, Doğu Buhara'daki halkın ya Basmacılar'a katıldıklarını ya da Afganistan'a göç ettiklerini yazmasına karşılık Çağatay, halkın bir kısmının Afganistan'a kaçtığını, diğer bir kısmının millî mücadele hareketine katıldığını, kalanların ise o bölgenin yerlisi ve İbrahim Lakay veya Emir Âlim Han taraftarları olduklarını belirterek, bu kişilerin, kendilerine yabancı bir kişi gördüklerinde onları mahv edebileceklerini öne sürmektedir. Yine Resulov ve Osipov'un satıcı kılığında sahrada çayhanelerde rahat rahat dolaşarak ticaret yapmalarının da imkânsız olduğunu vurgulamaktadır.³⁴ Agabekov ise Abdurrahman isminde bir yerliyi kendilerine yardımcı olmak üzere yanlarına aldıklarını, Dihnev'e giderken Abdurrahman'ı tamamen kendi taraflarına çekmeyi başardıklarını yazmaktadır. Abdurrahman'ın Dihnev'e kadar Resulov ve Osipov'u tüccar olarak tanıttığı gibi kendilerine önemli bilgiler topladığını da belirtmektedir.³⁵

Agabekov, Enver Paşa'nın ayrı bir evde yaşadığını ve ara sıra yaveri ile ava çıktığını öğrendikten sonra görevlerini Rus askeri gücüne terk ettiğini ve bir gecede Dihnev'e doğru yola çıktığını yazmaktadır. Ardından Basmacıların durduğu yerden 20 km. uzaklaştıktan sonra Enver Paşa'nın üzerine gelmekte olan atlı kızıl askerlerle karşılaştıklarını ve gerekli bilgileri onlara verdiklerini belirtmektedir.³⁶ Tahir Çağatay ise Dihnev ile Belcivan arasının tahminen 150 km.'den fazla olduğunu ve Belcivan'ın Dihnev'in doğusunda bulunduğunu hatırlatarak, Paşa'nın o sırada Belcivan'da olduğunu ifade etmektedir. Hâlbuki Agabekov'un yazdığına göre Enver Paşa'nın Dihnev'e 40-50 km.'lik bir mesafede bulunması gerektiğini, dolayısıyla bunun doğru olamay-

Yeni Türkistan 32 nci sanından)", *Yaş Türkistan*, II/16, Mart 1931, s. 32.

³² "Basmacıların içlerine girip onun yerini bildirmek ve onun gözden kaybolmamasına karar verildi. Bu vazife bana verildi. Satıcı kılığında Basmacıların içine gitmem uygun görüldü. Talimat ve parayı aldıktan sonra istihbarat memuru Osipov ile yola çıktık. Osipov, benim ile kızıl ordu karargâhı arasında haber taşıyacaktı. Benim "Resulov" ismi ile bir pasaportum vardı. Osipov ise kendi ismini kullandı." Agabekov, *a.g.e.*, s. 90-96.

³³ Tahir Çağatay, "Enver Paşa'nın Şehadeti (Burunğı Çekist Agabekov Hatıratı Münasebetiyle) *Yeni Türkistan* 32 nci sanından)", *Yaş Türkistan*, II/16, Mart 1931, s. 33.

³⁴ Tahir Çağatay, "Enver Paşa'nın Şehadeti (Burunğı Çekist Agabekov Hatıratı Münasebetiyle) *Yeni Türkistan* 32 nci sanından)", *Yaş Türkistan*, II/16, Mart 1931, s. 33.

³⁵ Devamında Agabekov, "Biz Dihnev garnizon başkanı ile irtibat kurduk. Abdurrahman ise Enver Paşa'nın yaşadığı yeri öğrenmede başarılı oldu. O gece Dihnev'den ayrıldık ve dağları aşarak Basmacılar'a doğru hareket ettik. İki gün sonra Enver Paşa'nın yaşadığı köye vardık. Oradaki Basmacıların oturduğu bir çayhanede durakladık. Üç gün sonra bu çayhanenin "adamı" olup çıktık ve gerekli bütün bilgileri topladık. Dihnev'den dağları aşarak Basmacılar'a doğru hareket eden satıcıların, iki gün sonra Enver Paşa'nın oturduğu köye geldikleri ve Basmacılar'ın yiyip, içip yattıkları çayhanede durakladık" diyor. Agabekov, *a.g.e.*, s. 96.

³⁶ Tahir Çağatay, "Enver Paşa'nın Şehadeti (Burunğı Çekist Agabekov Hatıratı Münasebetiyle) *Yeni Türkistan* 32 nci sanından)", *Yaş Türkistan*, II/16, Mart 1931, s. 33.

çağını iddia etmektedir.³⁷

Agabekov, “Paşa’yı pis bir Rus süngüsüyle parçaladılar”³⁸ şeklinde iddiada bulunmaktadır.³⁹ Aynı tarihlerde merkezî Rus basını da (İzvestiya ve *Pravda* gibi gazeteler) Enver Paşa’nın ölümüne inanmamış, Paşa’nın kafasını görünceye kadar bu habere inanmanın doğru olmadığını yazmışlardır. Gerçekten de inanmamakta haklı idiler, çünkü o zamana kadar birçok kez Paşa’yı öldürmüş ve diriltmişlerdi. Zaten G.P.U. (Sovyet İstihbarat Teşkilatı)’nın elinde Enver’in şehit edildiğine dair bir iz olsaydı, merkezin resmî gazeteleri bu iddiada bulunamazlardı.

Türkistan’daki Basmacılık Hareketi ve Enver Paşa’nın ölümü Alman basınının da çok ilgisini çekmiştir. Almanya’nın merkez gazetelerinde Enver Paşa’nın akıbetini tasvir eden yazarlar, Agabekov hatıralarını neşretmişlerdir. *Yaş Türkistan* yazarlarından Tahir Çağatay’ın, *Yeni Türkistan* ve *Yaş Türkistan* dergilerinin 1931 yılı Şubat sayılarında neşr edilen makalelere dayanarak “Enver Paşa Nasıl Şehit Düştü?” (“Wie Enver Pascha fiel ...”) sorulu makalesiyle Alman efkâr-ı umumisini bu tarihi vak’a ile tanıştırmıştır. Çağatay’ın bu makalesi Almanya’nın en bilinen ve Alman Dışişleri Nezareti’ne yakınlığı ile tanınan gazetelerden biri olan *Deutsche Allgemeine Zeitung*’un 1 ve 30 Ağustos (1931) günkü sayılarında basılmıştır.⁴⁰

SONUÇ

Enver Paşa hayatının son yılını Türkistan’da, Türkistan’ın bağımsızlığına kavuşması amacı ve inancı ile geçirmiştir. Türkistan’a geldiği zaman onu idare eden ruh ve ideal, Türkiye’de özellikle Balkan Savaşı’ndan sonra nükseden “Türkçülük” ruhu idi. Doğrudan doğruya bir siyasi Panislamizm veya Pantürkizm hayalleri değildi.

Türkistan’da almış olduğu birçok mağlubiyetten hiçbir zaman ümitsizliğe kapılmamıştır. Ancak baş koyduğu mücadele, altından kalkamayacağı kadar büyük bir mücadele idi. Sovyet Rusya hükümeti Türkistan’ın tüm yollarını ve nakliyat vasıtalarını elinde bulunduruyordu. Tüm erzak onun elinde idi. Enver ise kocaman Türkistan’ın bazı kısımlarından silahsız, erzaksız atlı haberciler aracılığı ile iletişim kurabiliyordu. Etrafı farklı görüşlere sahip gruplarla doluydu ve her grup kendi başına Ruslara karşı mücadele içerisindeydi. Türkistan dışından gelen bir Türk olması da onu, Türkistan’a ve Türkistan’ın ihtiyaçlarına yabancı kılıyordu. Enver Paşa gerçek bir inkılapçı olsa da, Türkistan’da çalışan bir siyasî olarak objektif şartlarla birlikte bu ülkenin kuzey kısımlarının iki asır, güney kısımlarının yarım asırdan fazla Rus idaresi ve medeniyeti etkisinde kaldığı gibi hususları göz ardı etmişti.

Bolşevikler, Enver Paşa’yı İngilizlere karşı bir koz olarak kullandılar. Rusya’da yaşayan Türk ve Müslüman unsurların, Paşa’nın tarafına geçmesinden her zaman Türk-

³⁷ *A.g.m.*, s. 33.

³⁸ “Enver 30 adamıyla kışkıktan çıkmak isterken bizim avuldan gönderdiğimiz bölük ile çarpıştı. Kendisinin vurulduğunu gören Enver, kılıç –süngü mücadelesine atılmıştı. Kısa bir süre içinde içlerinden sadece iki kişi kaçıp kurtulabilmiştir. Kılıç darbesi ile Enver Paşa’nın başı ve omuzunun bir kısmı kesilip düşürülmüştü”. Agabekov, *a.g.e.*, s. 83-88.

³⁹ Tahir Çağatay, “Enver Paşa’nın Şehadeti (Burungı Çekist Agabekov Hatıratı Münasebetiyle) *Yeni Türkistan*’ın 32 nci sanından”, *Yaş Türkistan*, II/16, Mart 1931, s. 36.

⁴⁰ *Yaş Türkistan*, “Alman Matbuatında: Basmacılık Hareketi Enver Paşa’nın Şehadeti”, *Yaş Türkistan*, II/22, Eylül 1931, s. 47.

tüler. Enver Paşa hayatı pahasına verdiği büyük idealini bütün çabalarına rağmen gerçekleştirememiştir. Sovyet hükümeti, Enver Paşa'nın Türkistan'da yürüttüğü başarılı savunmanın Türkistan halkını bir bayrak altında toplamasından ve onlarda millî şuuru bilinçlendirmesinden korkmuştur. Paşa'nın giderek güçlenmesinden korkan Bolşevikler, onu ölüme mahkûm etmiştir.

Enver Paşa'nın ölüm anı dünya kamuoyunda Türk askerinin onuru ve haysiyetini küçük düşürücü şekilde tasvir edildi. Bu alanda, Enver Paşa'nın nasıl şehit edildiğine dair Sovyet Gizli Teşkilatı eski üyelerinden G. S. Agabekov'un hatıratı çeşitli dillere çevrildi ve bu surette efkâr-ı umumiye üzerinde yanlış bir kanaat bıraktı. Türk Dünyası'nın önemli bir ülkesinde şehit düşen bu büyük şehidin, bahsi geçen hatıratta yanlış bir tarzda yazılan şehadet vak'ası Türk askerini küçük gösterme ve millî haysiyeti rencide etmesi dolayısıyla çeşitli dergi ve gazetelerde bu konuda bazı yazılar yazılmasını gerekli kıldı. Bu konuda Mustafa Çokayoğlu öncülüğünde çıkarılan *Yaş Türkistan* dergisinde, bu hadisenin bizzat şahidi olan ve bu mücadelede merhum Paşa ile bulunan Türkistanlıların ifadeleri olduğu gibi efkâr-ı umumiye arz edildi. Bu durum, Türk askerinin şehit düştüğü zamanda da şerefli bir surette şehit olduğunu göstermesi bakımından mühim ve millî bir vazife olarak görüldü. Merhum Paşa'nın ölüm anı ile ilgili yazılan makalelerde, Agabekov'un yazdıklarının temelsiz ve uydurma olduğu anlaşıldı.

Enver Paşa, kardeş ülkede, Türk ve Türklük için can vermiştir. Paşa'nın ölüm haberi Türkistan'da derin etki uyandırmış, habere sokaklarda matem tutulmuştur. Bugün Türkistan'da Paşa'nın kahramanlığı ve Türkistan'daki yurtçu hareketi halk arasında millî bir destan halinde yaşamaktadır.

KAYNAKÇA

- AGABEKOV, Grigoriy Sergeyeviç, *Enver Paşa Nasıl Öldürüldü?*, Haz. Hasan BABACAN, Servet AVŞAR, Bengi Kitap Yayın, İstanbul, 2011.
- ASLAN, Yavuz, *Birinci Doğu Halkları Kurultayı (1-7 Eylül 1920 Bakü)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s. 248-250.
- ATAÖV, Türkkaya, “1 – 7 Eylül 1920 Doğu Halkları Birinci Kongresi’nde (Bakü) Enver Paşa’nın Konuşma Metni ve Bununla İlgili Kongre Kararı”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, C. 29, Ankara 1974, S. 1, s. 43-51.
- BADEMCİ, Ali, *1917-1934 Türkistan Millî İstiklal Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa (2)*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008.
- BARDAKÇI, Murat, *Enver*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- ÇAĞATAY, Tahir, «Enver Paşa’nın Şehadeti (Burungü Çekist Agabekov Hatıratı Münasebetiyle) *Yeni Türkistan*’ın 32 nci sayısından)”, *Yaş Türkistan*, II/16, Mart 1931, s. 28-37.
- ÇAĞATAY, Tahir, “Burungü Çekist Agabekov Hatıralarından”, *Yaş Türkistan*, I/11, Ekim 1930, s. 19-21.
- ÇAĞATAY, Tahir, Elter, “Burungü Çekist Agabekov Hatıralarından [II] Türkistan’da Satuçı Sıfatıyla Basmaçılar İçinde...”, *Yaş Türkistan*, I/13, Aralık 1930, s. 31-35.
- ÇAĞATAY, Tahir, Elter, “Enver Paşa’nın Şehadeti (Çekist Agabekof’un Hatıratı Münasebetiyle)”, *Yeni Türkistan*, V/32, Şubat 1931, s. 3-9.
- ÇOKAY, Mustafa, “Türkistan’da Basmacı Hareketi”, Çev. Eşref. B. ÖZBİLEN, *Türkistan*, 1988, S. 4, s. 13-18.
- ÇOKAYOĞLU, Mustafa, “Merhum Enver Paşa Hakkında Hatıra Parçaları (4- 1922/ VIII - 1932)”, *Yaş Türkistan*, III/33, Ağustos 1932, s. 5-12.
- HIDIRALİYEV, Darhan, *Mustafa Çokay: Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri*, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara, 2001.
- İNAN, Arı, *Enver Paşa’nın Özel Mektupları*, İmge Kitabevi, Ankara, 1997, s. 73.
- İSİMSİZ, “Enver Paşa (Ölümü’nün 17 Yıl Tulu Münasebetiyle)”, *Yaş Türkistan*, IX/104-105, Temmuz-Ağustos 1938, s. 2-5.
- İSİMSİZ, “Merhum Enver Paşa’nın Şehadet Yıldönümü”, *Yaş Türkistan*, X/116-117, Temmuz-Ağustos 1939, s. 56.
- KARA, Abdulvahap, *Türkistan Ateşi: Mustafa Çokay’ın Hayatı ve Mücadelesi*, Da Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- KÖSEOĞLU, Tülay, *Sovyetler’in Türkistan’ı Dönüştürme Siyasetine Muhalefet: Yaş Türkistan Dergisi (1929-1939)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2014.
- M. “İbrahim Bik Lakaylı”, *Yaş Türkistan*, II/20, Temmuz 1931, s. 27.
- M.Ç. “Türkistan’ın Bahtsızlığı ve Ondan Kurtuluş Yolu”, *Yaş Türkistan*, III/27, Şubat 1932, s. 11-17.
- TOGAN, Zeki Velidî, *Bugünkü Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, c. I, İstanbul, 1981.
- TÜRKİSTANLI BAYSUN, Abdullah Recep, *Türkistan Millî Hareketleri*, İstanbul, 1943.

Yaş Türkiŝtan, “Alman Matbuatında: Basmaçılık Hareketi Enver Paşa’nın Şehadeti”, *Yaş Türkiŝtan*, II/22, Eylül 1931, s. 47.

